

Карпова І. Д.,

ДУ “Кримський державний медичний університет ім. С. І. Георгієвського”, м. Сімферополь

ПАРЕМІОЛОГІЧНІ ПАРАДОКСИ ЯК ЗАСІБ СТВОРЕННЯ ІМПЛІЦИТНОГО ЗАПЕРЕЧЕННЯ

У статті розглянуто семантико-стилістичні особливості фразеологізмів з імпліцитним запереченням, побудованих на основі парадокса.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, парадокс, імпліцитне заперечення.

В статье рассмотрены семантико-стилистические особенности фразеологизмов с имплицитным отрицанием, построенных на основе парадокса.

Ключевые слова: фразеологическая единица, парадокс, имплицитное отрицание.

The article is devoted to semantic and stylistic peculiarities of the phraseologisms with implicit negation based on paradoxes.

Key words: phraseologic unit, paradox, implicit negation.

Актуальність. На сучасному етапі розвитку мовознавства відзначається підвищений інтерес до вивчення семантико-стилістичних особливостей фразеологічних одиниць. Це дозволяє з'ясувати ступінь дослідженості мовної картини світу, адже одним з головних завдань сучасного мовознавства є дослідження взаємозв'язку мови і свідомості, мислення і діяльності людини. Одним з питань, що стосуються взаємозв'язку мови та мислення, є питання відображення мовної картини світу різними мовними засобами. Кожна мова, використовуючи власні специфічні ресурси, створює оригінальну картину світу, яка певною мірою складає основу національної культури. Заперечення як одна з найбільш універсальних мовних категорій є семантичним підґрунтям і формально-конструктивним елементом багатьох стилістичних засобів, що, як правило, становлять собою протиставлення, зіставлення чи поєднання заперечення і ствердження, позитивних і негативних одиниць. Однак у ряді випадків значення експресивного заперечення може бути вираженим у структурі формально позитивного висловлювання, при цьому свідомо невідповідність квазіпозитивного тексту та його заперечного змісту може служити для створення широкого спектру конотацій залежно від умов контексту. Найбільш характерним контекстом імпліцитного заперечення подібного типу є фразеологія [1, с. 24].

Найвищий рівень символічності, інформативна імплікованість поряд із знаковою редукованістю багатьох фразеологізмів, поєднуючись із їхньою етимологічно затемненою мотивованістю та непрозорістю для розуміння, створює оптимальні умови для виникнення пареміологічних парадоксів [9, с. 186].

Мета статті – проаналізувати семантико-стилістичні особливості фразеологізмів з імпліцитним запереченням, побудованих на основі парадокса.

Поняття “парадокс” означає в грецькій мові висловлювання, що суперечить “доксі”, тобто панівній, загальноприйнятій думці, очікуванню. Парадокс (гр. *paradoxos* – неочікуваний, дивний) – неочікуване, незвичне (хоча б за формою) судження, яке розходиться із загальноприйнятими, традиційними уявленнями про що-небудь, суперечить встановленим закономірностям, заперечує те (іноді тільки зовнішньо), що є безумовно правильним.

В античні часи парадокс розглядався як категорія риторичних дій. Тому еквівалентами парадоксу були “відкладання” й “неочікуваність”, тобто категорії, що стосуються процесу сприйняття: “[Парадокс] залишає думку на півдорозі, тоді він наводить щось більш-менш таке, що суперечить очікуванню слухача, і тому він називається відкладанням або неочікуваністю” [3, с. 9-16]. В античних риториках відбувається отождолення парадокса з неочікуваним, дивним, чудесним. Уже Арістотель визначає парадокс не тільки як “висловлювання всупереч загальній думці”, а також і як висловлювання, що “суперечить раніше пробудженому очікуванню”. Цицерон називає парадокси стоїків “дивовижностями, що суперечать думкам усіх”; Квінтіліан зазначає: “дивним називають те, що встановлено проти думки людей” [3, с. 9-16].

Спостереження давніх філософів над мовою сприяли висновкам щодо існування тропів, схем, фігур. Арістотель нараховував понад 40 таких схем. А. Горнфельд, аналізуючи фігури в поезії та риторичі, зауважує, що давні риторичні виділяють парадокс як фігуру мовлення. Він відносив парадокс разом з іронією й антитезою до фігур, що зупиняють увагу на окремій думці, трактуючи його як сполучення несполучених понять із глибинним зв'язком [2, с. 339].

У сучасній науці парадокс неоднозначно трактується з позицій філософії, логіки, математики та лінгвістики.

Парадокси використовують як доведення неспроможності людського розуму осягнути істину, розглядають як інтелектуальні тупіки, з яких неможливо знайти вихід. Протиріччя в розумовій діяльності “допускаються як певна межа, кордон, за який мислення не в змозі перейти та який свідчить про його слабкість та безсилля” [5, с. 228].

У лінгвістиці парадокс розглядається як аномальне явище в мовній системі (В.В. Одинцов, 1988), як стилістичний прийом (Г.Я. Семен, 1985) або як результат псевдореференції (Б. Годар, Д. Вандервекен, О.Д. Шмельов). Зокрема Г. Семен розглядає взаємозв'язок понять “літературний парадокс” та “парадокс як фігура мови”, наголошуючи на їхній нетотожності [10]. Також на сучасному етапі природу лінгвістичного парадоксу дослідники пояснюють шляхом проектування мовних парадоксів на певні когнітивні моделі (Тармаєва В.Д. 1997, Темянікіна Е.Б. 1998, Яшина О.А. 2007), семіотичністю природи мови як системи довільних символів (Селіванова 2000). Символічність мовних знаків, неможливість їхнього онтологічного отождолення із позначеною сутністю (ейдосом, схемою, топосом – за термінологією О.Ф. Лосєва) зумовлюють як безглузде, невідповідне природі речей використання одиниць мови, так і гру з ними, зокрема створення абсурду – суперечливого висловлення, заперечення і твердження одночасно [9, с. 184].

Мовні парадокси ґрунтуються на функціональних особливостях природної мови та не пов'язані з науковою картиною світу, а лише з досвідом мовців. Цю думку підтверджує В.Н. Костюк: “Мовні парадокси виникають у вербальному мовленні, їх проблематика й основи знаходяться не в будь-якій науці, а в самому емпіричному до-

свіді, ретрансльованому у вербальне мовлення у вигляді парадокса. У зв'язку з цим при інтерпретації парадоксів виникає проблема залежності метамови від емпіричного досвіду" [4, с. 344-357].

Порушення семіотичного зв'язку мови з її концептуальним (психологічним) підґрунтям створює мовний парадокс. Парадоксальність у мові служить креативним чинником, що уможливує позначення нової інформації без збільшення знакових засобів [9, с. 186].

Автори Енциклопедії української мови під парадоксом розуміють фігуру мови, твердження, що містить у собі, на перший погляд, внутрішню суперечність, логічну несполучність, тобто одна частина речення ніби заперечує іншу, і взагалі судження, що навмисно різко розходиться із загальноприйнятими уявленнями [13, с. 423].

Беручи за основу семантичну класифікацію парадоксів Н. Ю. Шпекторової [14, с. 218-225], О. А. Пігаркіна пропонує такі групи мовних парадоксів:

1. Парадокси, утворені антонімічними словами або словосполученнями, які стають синонімічними на основі спільної ознаки, що приписується їм та виражається за допомогою дієслова;
2. Парадокси, які виникають у результаті порушення основного закону семантичної сполучуваності слів;
3. Парадокси, що виникають на основі протиріччя між семантикою оцінного прикметника (або іменника) і змістом оцінного висловлювання;
4. Парадокси, що ґрунтуються на невідповідності семантичного обсягу сполучуваних слів;
5. Парадокси, у яких два лексико-семантичних варіанти полісемантичного слова, будучи в певній близькості один з одним, реалізують свої значення [6, с. 184-189].

Однією з найпоширеніших сфер парадоксу є пареміологічна (фразеологічна) підсистема мови, що фіксує культурний простір етносвідомості, його стереотипи. Пареміологічні парадокси виникають на підставі преференційної неістинності висловлювання, логічного абсурду та семантичної абракадабрії (логічної категорії безглуздя).

Українські фразеологи зауважують щодо виникнення пареміологічних і фразеологічних парадоксів на тлі синтагматики, епідигматики, парадигматики, аксіоматики та прагматики мови, тому виокремлюють на основі паремій і фразеологічних одиниць сучасної української мови п'ять різновидів парадоксу: синтагматичний, парадигматичний, епідигматичний, аксіологічний та прагматичний [9, с. 188].

Також мовознавці кваліфікують парадоксальність сполук фразеосистеми як каламбур [12, с. 124]. В. Розенталь і М. Теленкова трактують каламбур як фігуру мовлення, яка визначається "в гумористичному використанні багатозначності слова чи звукової подібності різних слів" [7, с. 85]. В. Санников дає таке визначення каламбуру: "Каламбур – жарт, заснований на смисловому об'єднанні в одному контексті або 1) різних значень одного слова, або 2) різних слів (словосполучень) тотожних за звучанням (синонімів), або 3) різних слів (словосполучень) подібних за звучанням (паронімів), або 4) псевдосинонімів, або 5) псевдоантонімів" [8, с. 59]. В Енциклопедії української мови читаємо: "Каламбур (франц. calembourg – гра слів, – різновид гри слів, що полягає в обігранні близькозвучних або однозвучних мовних одиниць з різним значенням" [13, с. 226].

Парадокс, зумовлений референційною незв'язністю, суперечливістю досвідних знань людини їх мисленневому аналізу і судженні та вербальній фіксації, співвідноситься з логічним явищем апорії (гр. *aporia* – непрохідність, безвихідь – суперечність у міркуванні, яка здається непереборною. Апорія виникає на підставі того, що в самому предметі чи понятті про нього закладено протиріччя). Ідіоматичні апорії в українській мові ґрунтуються на народному гуморі й уживаються на позначення нісенітничі, дурниці чи чогось нездійсненого, нереального: (*бажати*) печеної криги – "чого-небудь неможливого, нездійсненого". Природу апорії має також логічний абсурд, що є суперечливим висловлюванням, у якому щось стверджується й водночас заперечується всупереч логічному закону несуперечливості [9, с. 188-189]. Виділяють два різновиди ідіоматичної апорії: апорії абсурду та апорії безглуздя. Абсурд полягає у зіткненні формального твердження та змістового заперечення, а безглуздя зумовлене беззмістовністю порівняння. На відміну від абсурду, що є певним чином осмисленим з огляду на референційну природу неґації, але неістинним у самому порівнянні, безглузде представлено висловлюваннями, які не відповідають вимогам семантичної або граматичної синтагматики і не є ані істинними, ані неістинними [9, с. 190].

В українській фразеосистемі парадокс може позначати повне заперечення змісту зазначеного слова без формальних ознак заперечення, тобто імпліцитно. Зміст таких фразеологізмів можна експлікувати за допомогою конструкції "зовсім не + заперечуване слово": *плаває як сокіра* – "зовсім не плаває, не вмє плавати", (*схожий*) як *батіг на мотовило* – "зовсім не схожий".

Аналіз фразеологічного матеріалу дає підстави виділити в українській мові такі групи фразеологічних одиниць на позначення імпліцитно вираженого категоричного або повного заперечення:

1. Категоричне заперечення різноманітних дій:

іде (личить, пристало, пасує) як корові сідло (як свині наритники (хомут, ярмулка) "зовсім не іде, не личить, не пасує" [11, с. 650]; *боїться (боятися) як торіньшого снігу (як собака мух)* "зовсім не боїться (не боятися)" [14, с. 61]; (*заробити*) як (*мов, ніби*) *Марко (Хома) отой на вовні* "зовсім не заробити" [11, с. 368]; (*любити*) як (*мов, ніби*) *сіль в оці* "зовсім не любити" [11, с. 651]; (*вирвати*) як у *Сірка із зубів* "зовсім, ніяк не вирвати" [11, с. 651]; (*нагулятися*) як *Сірко на прив'язі* "зовсім не нагулятися" [11, с. 651]; (*поживитися*) як *Сірко паскою* "зовсім не поживитися" [11, с. 652]; (*гуляти*) як *собака на прив'язі* [11, с. 674] тощо.

2. Категоричне заперечення схожості (зовсім не схожий):

схожий як батіг на мотовило [11, с. 23]; *як макогін на ночви* [11, с. 365]; *схожий як [попове] теля на Маринчину плахту / на жіночу плахту* [14, с. 106]; *схожий як свиня на бика (коня), тільки шерсть не така* [11, с. 631]; *схожий (подібний) як сова на яструба* [14, с. 106]; *схожий як макогін на ночви* [14, с. 106]; *як колесо на оцет* [14, с. 106]; *як цуценя на пиріг* [14, с. 106]; *як хвіст на панахиду* [14, с. 106]; *як олія на дзвіницю* [14, с. 106]; *як свиня на великий піст* [14, с. 106] тощо.

Найбільшу виразність мають порівняльні конструкції, у яких для порівняння пропонують щось нереальне, не-

можливе, абсурдне, неочікуване. У порівняльних фразеологічних одиницях безглузде виявляється в їх довільному виборі відносно семантики супровідника. Некоректність таких зворотів межує з нонсенсом, нісенітницею.

3. Категоричне заперечення різноманітної оцінки:

(добре, гарно) як теляті в мішку "зовсім не добре"; (щастить) як утопленому "зовсім не щастить"; [швидкий] як черепаха; швидкий як ведмідь за мухами / за горобцями / за перепелицями [14, с. 121]; набожний, як жид подорожній [14, с. 81]; набожний / побожний, як святого Юрія кінь [14, с. 81]; білий, як циганська литка (як арап, як чумацька сорочка) [14, с. 86, 87]; (добре) як голому в терну "зовсім не добре" [11, с. 159]; як мазниця (мазничка) [чепурненький / чистий] (зовсім не чепурненький / чистий) [11, с. 364]; білий як арап (як циганська литка) "зовсім не білий, чорний, брудний" тощо.

Негативна образна семантика другої частини (об'єкта порівняння) протиставляється позитивній семантиці першої частини (підставі для порівняння), що надає всьому фразеологізму негативного значення. У результаті алогічного зміщення семантичних ознак компонентів компаративні фразеологічні одиниці набувають іронічної конотації для характеристики людини. Алогізм семантичних ознак, внутрішня форма й образність двох слів у складі однієї мовної одиниці (фразеологічної одиниці) формують негативне сприйняття, негативний образ, негативну уяву.

Категоричне заперечення наявності чогось (зовсім немає):

як (мов, ніби) у карася / у цапа вовни [11, с. 119]; як у решеті води [11, с. 121]; як у лисого волосся [11, с. 124]; як у голомозого чуприни; як у жаби пір'я; як у козла молока; як у комара сала тощо.

4. Категоричне заперечення потрібності (зовсім не потрібен):

(потрібен) як зайцеві бубон [11, с. 46]; як лисому гребінь [11, с. 168]; як п'яте колесо до воза; як діра (дірка, дзюра) в (на) мості [11, с. 206]; як корові сідло; як собаці п'ята нога (другий хвіст) [11, с. 674]; як чортові (чорту) лапті (лапоть); як матросу спідниця; як болячки на лобі (на лоб) [11, с. 36]; як/мов/ніби глухому музика [11, с. 410]; як/мов/ніби риби парасолька [11, с. 598]; як сліпому дзеркало [14, с. 101] тощо.

5. Категоричне заперечення часу (зовсім ніколи):

як на долоні волосся виросте [11, с. 124]; доки/коли/поки/як рак свисне [11, с. 592]; як п'явка крикне; як виросте трава на помості [11, с. 719]; як на вербі груші виростуть, як виросте гарбуз на вербі/груші [11, с. 147]; на маленького/кінського Юрія; до грецьких календ; на турецький/кінський Великдень; на рахманний (рахманський) Великдень [11, с. 56]; до китайської паски [11, с. 486]; [і] до потопу [11, с. 550]; як свині з череди йтимуть [11, с. 630]; на скоромного Спаса [14, с. 255]; як баба буде дівкою, як у курки зуби виростуть, як у Спасівку соловейко заспіває [11, с. 676]; до другого/нового пришестья [11, с. 569]; як жениться сич на сові (буде); тоді то буде, як догори вода повернеться; як вода вгору берегами потече; як на камені пісок зійде; як дві неділі разом зійдуться; як моя бабуня з того світу вернеться тощо.

Висновки. В усіх цих випадках неявне, формально не виражене заперечення ніби "приховане" у квазіпозитивному висловлюванні, яке, по суті, є запереченням через абсурдність свого змісту і повну алогічність зв'язку між двома частинами висловлювання. Саме ця алогічність наближає фразеологізми такого типу до парадокса, створюючи ефект несподіваності, "обманутого очікування", привертаючи увагу читача або слухача значно більшою мірою, ніж просте заперечення.

Ми дотримуємося думки, що парадокс – це словесна композиція, якій притаманні такі риси: наявність алогізму чи суперечності; одночасна реалізація відношень контрасту й тотожності; узагальненість; несподіваність у визначенні відомого і звичайного. Прийом парадоксу – це алогічний зв'язок двох частин одного чи кількох висловлювань, за допомогою якого об'єднуються суперечливі поняття, спростовуються загальноприйняті погляди та уявлення.

Література:

1. Баранова Л. А., Карпова І. Д., Попович Н. Г. Імплицитне заперечення в російській та українській мовах : семантичний та стилістичний аспекти // Мова і культура. Наукове видання. Вип. 5. Том 3. Частина перша. Національні мови і культури в їх специфіці та взаємодії. – Київ : Вид. Дім Дмитра Бураго, 2002. – с. 24-28.
2. Горнфельд А. Г. Фигуры в поэтике и риторике // Вопросы теории и психологии творчества. – Харьков, 1911. – С. 339.
3. Заметки о парадоксе : [Электронный ресурс] / Парадоксы русской литературы : Сб. статей под ред. В. Марковича, В. Шмида. – СПб., ИНАПРЕСС, 2001. – С. 9-16. – Режим доступа : <http://ec-dejavu.ru/p/Paradox.html>
4. Костюк В. Н. Парадокс : Логико-системный анализ // Системные исследования. – М. : Культура, 1980. – С. 344-357.
5. Оруджев З. М. Диалектика как система. – М., 1973. – С. 228.
6. Пигаркина Е. А. Парадокс и антиномия : параллельные пересекаются?! // Вестник ТвГУ. Вып. Филология и межкультурная коммуникация. – Тверь, 2008. – № 13. – С. 184-189.
7. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М., 2001. – С. 85.
8. Санников В. З. Каламбур как семантический феномен // Вопросы языкознания. – 1995. – № 3. – С. 59.
9. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психологічний та етнокультурний аспекти). – К. – Черкаси, 2004. – 276 с.
10. Семен Г. Я. Парадокс как стилистический приём // Филологические науки. – 1987. – № 5.
11. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.
12. Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія. – Харків, 1990. – С. 124.
13. Українська мова : Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр.енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 423.
14. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наукова думка, 2001. – 392 с.
15. Шпекторова Н. Ю. К вопросу о литературно-художественном парадоксе (на материале произведений О. Уайльда) // Вопросы лексикологии, лексикографии и стилистики романо-германских языков. – Самарканд: изд-во СамГУ, 1975. – С. 218-225.